

Војин Недељковић
 Филозофски факултет, Београд
 vnedelj@f.bg.ac.rs

Ex viso. Трагови једне структурне дихотомије у језику латинских натписа*

Анстракт: Поводом формуле *ex viso* у једном вотивном натпису из горњомезијског корпуса (IMS 1.89) разматрају се и тумаче случајеви где латински епиграфски текстови сведоче о именичким дублетима типа *visus ~us m / visum ~i n*.

Кључне речи: вотивни натписи, епиграфске формуле, вулгарни латински, хетероклисија, аблатив.

Скупина римских натписа с Космаја коју је пре скоро четрдесет година издао Слободан Душанић у првој свесци горњомезијског корпуса отпочиње једним данас изгубљеним спомеником, малим Дијаниним жртвеником из Стојника, на којем се читала ова посвета:

IMS 1.89 *Dianae Antonia Procla ex viso (!) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Формула *ex viso* ту је од издавача обележена као језичка појединост вредна пажње. Ми на овом месту хоћемо да је са тог стајалишта размотримо у њеном ширем контексту.

Доиста, у једном врло познатом приручнику из латинске епиграфике, тамо где је реч о вотивним формулама, ова се наводи у облику *ex visu*.¹ То, међутим, не значи да наше космајско *ex viso* представља јединствен случај; напротив, формула се и у том облику јавља на десетине пута у вотивним натписима. Ово се догађа у контексту једнога двојства: посвета божанству бива или *ex voto*, на основу пређашњег завета дедикантовог, или *ex viso*, по сновиђењу из којег се дознало да

* Рад у оквиру пројекта *Римско и рановизантијско присуство на тлу Србије: презентација и интерпретација изворне грађе*, финансираног од Министарства културе РС.

¹ CALABI LIMENTANI 1991, 159.

божанство хоће дар; то јест, или по иницијативи дедиканта или по иницијативи божанства.²

Ево неколико примера за *ex viso* у римским натписима с балканско-подоунавског подручја:³ IScM 5.218 (Troesmis, Мала Скитија, друга деценија III в.) *numini Liberis Patris M Antistius Caecina eq alae I Dardan Antoniniana ex viso posuit*; IDR 3.5.21 = ILS 3847 (Апулум, Дакија, крај II / поч. III в.) *Aesculapio et Hygiae ... C Jul Frontonianus vet ... redditis sibi luminibus grat(ias) age(ns) ex viso pro se et ... coniug(e) et ... filia v s l m*; AIJ 294 (Птуј, Горња Панонија) *Petrae Genetrici Felix Prudentis Antoni Rufi p(ublici) p(ortorii) vil(ici) vic(arius) ex viso*; занимљиво, по туђем сновихењу AE 1988.921 (Далмација, Нин, I-II в.) *Neptuno Dian(ae) ... L Cincius Trophim(us) ex viso p quod Alis vidit*. Уосталом, израз *ex viso* има и класични педигре, не само у хронолошком смислу – упор. вотивни натпис из Остије CIL 14.23 = 1².1423 = ILS 3005 *Jovi Optumo Maximo ex viso aram aedificavit P Cornelius P l Trupo me(n)sor prec(ario)* – већ и зато што се нешто врло слично налази код Цицерона, Div. 2.121 *ex insanorum aut ebriorum visis innumerabilia conjectura trahi possunt quae futura videantur* »из виђења каква имају лудаци и пијанци могућно је извући неограничену количину посредних назнака будућности«. На другој страни вреди запазити, унутар самог горњомезијског корпуса, исту вотивну формулу у облику *ex visu* на једном споменику из Скопља, IMS 6.1 *Deae Bellonae Caius Julius Longinus decurio quinquennialis ex visu*.

У начелу, дакле, ни појава именице *visus* ~*us* m. као ни *visum* ~*i* n. у контексту о којем говоримо не може се сматрати изненађењем. Колебање између тих двеју форми опажа се и у класичној књижевности: сновихења Цицерон зове *visa somniorum*, и другде каже *visis*

² Строго термилошки узев, у *вотивне* дарове и натписе спадале би, онда, само посвете од оне прве врсте. Па ипак, називати све посветне дарове и натписе вотивним у ширем смислу не може бити погрешно, утолико пре што и сами епиграфски текстови понекад изричито говоре о »испуњењу завета« (*votum solvit*) чак и онда кад посвета бива *ex viso* (в. нпр. ILS 3757 – не рачунајући, дабоме, све оне случајеве (почев од самог IMS 1.89) где се иза *ex viso* израз *votum solvit* налази у скраћеници).

³ Сведочанстава различите провенијенције има доста прикупљених у ILS: 1091, 3005, 3188, 3523, 3526, 3542, 3659 (нарочито интересантно), 3847, 3941, 4203, 4244, 4286, 4309, 4386. Такође в. ILS 4493 и тамошњи коментар с инстанцама средне (?) формуле (*ex viso capite*).

perterritus »престрашен ониме што је сањао«;⁴ напротив, Ливије то зове *nocturni visus*, и другде каже *hoc visu laetus* »обрадован тим сновиђењем«.⁵ У латинским вотивним натписима исто се очитује у формули *viso/visu monitus*. Облик *visu monitus* јавља се нпр. у једном дачком натпису из II–III века, IDR 3.5.243 *Liber(o) Patr(i) et Libere C Maximius Iulianus optio praet(orii) leg(ionis) V Mac(edonicae) visu monitus pro sal(ute) sua et suorum l(ibens) p(osuit)*, и у једном из Горње Германије, AE 1996.1147 [J] O M [i]n h(onorem) d(omus) d(ivinae) [T] Ael Victor [q]uod vove(rat) [v]isu dei monitus posuit v s l l m; томе насупрот имамо *viso monitus* у једном нумидском натпису, EDH 020481 (Цирта) *Q Claudius Namptano viso monitus collegio Mercuri libens animo collegiaris suis donavit d(e)d(icavit) d(e) s(ua) p(ecunia)*.⁶

С даљим увидом у епиграфске текстове испоставља се да колебање *viso/visu* није усамљена појава у својој врсти. Као што је познато, у разним типовима натписа спомињу се радње извршене »на заповест« овог или оног ауторитета; у том значењу, осим (очекиваног) израза *jussu*, повремено налазимо *jusso* и *ex jusso*, и то, како се чини, уз једну даљу дистинкцију. На двадесетак епиграфских примера⁷ налазимо, не без изузетака, али са значајном правилношћу, да у вотивним натписима, онда кад посвета не бива *ex voto*, по завету, већ по непосредној заповести дотичнога божанства, долази формула *ex jussu dei, deae, Jovis, Herculis* и сл.; напротив, у другим врстама натписа, где се чита о поступцима извршеним на заповест надлежног лица, долази формула *jusso imperatoris, legati, domini* и сл. У књижевном пак језику, поред обрта типа *jussu domini* (и *jubente domino*), бележи се,

⁴ Cic. *Tusc.* 1.97 (упор. и малопређашњи пример из *Div.*) одн. *Div.* 2.85.

⁵ Liv. 8.6.11 одн. 21.23.1.

⁶ Сличне су и формуле *somnio monitus* (Дакија, IDR 3.5.297; Африка, AE 1966.506), *in somnis monitus* (Африка, AE 1992.1807), *per quietem admonitus* (Африка, AE 1927.18), па и очито вулгарна *somno monitus* (Остија, CIL 14.4318; Дакија, IDR 3.5.13). Како би пак у доњопанонском натпису из Нових Бановаца ILJug 279 требало рашчитати оно место где издавачи пишу *mo(nitus) somn(io)*, то не можемо знати; овај прилично вулгарни текст отпочиње посветом *di[b]us majoribus*: ако је судити по томе, и »сновидење« би у њему могло да гласи свакојако.

⁷ Нађених путем претраге у EDH.

баш кад је реч о божанској заповести, и обрт *deorum jussis*.⁸ Толико о том доста упадљивом случају, а епиграфски су спорадично посведочени и други слични дублети, нпр. CIL 8.15880 (Проконзуларна Африка) *pietatis... adfecto perpetuo*, то јест *affectu*; 6.23109 (Рим) *preter titulum reliqua omnia cum adito ambitu*, то јест *aditu, ambitu*.

На површини ствари, ту се колеба форма аблатива: али, ако је судити по случајевима као CIL 8.14436 *ex institut[um?] et ajutorium*, 6.31169 *tabula posui ex hostensum deorum*, читава једна серија именица склона је да западне у један вакуум где се не зна заправо ни у којем смо падежу ни у којој деklinацији; у својој класичној студији о писању и неписању -м у латинским натписима Ернст Дил је малопреташње случајеве скрупулозно тумачио што као вулгарни акузатив иза *ex (institutum, adjutorium)*, што као аблатив (*ostensu*).⁹ Овамо спада и један феномен добро знан из балканско-подоунавских натписа: формула *ex votum* (за *ex voto*), која се, по Адамсу, нарочито везује за провинцију Македонију и Доњу Мезију, утолико што потврде потичу једна из Доње Мезије, једна из Македоније, две из Рима али од дедиканата доњомезијског порекла, и једна, мимо преташњих, из Шпаније.¹⁰ У ствари, потврдâ има нешто више, а и дистрибуција је шири. У Шпанији се *ex votum* чита на три места;¹¹ од два натписа у Риму, доњомезијска залеђина сигурна је у једном али не и другом случају;¹² а с балканско-подоунавског подручја – не само из Македоније и Доње Мезије – у игри је цигло осам натписа: IDR 2.158 (Galicea Mare, Дакија) *Diane Regina(e) Dioscor(us) Januari et [---] contubernali(s) ex votum pos;* IScM 1.340 (Viculus Quintionis, Мала Скитија) *[--- Junoni*

⁸ Cic. S.Rosc. 66; упор. и Plin. Nat. 3.123 *Sibylinis jussis* »на заповест Сибилину«.

⁹ Diehl 1899, 31–2.

¹⁰ Adams 2007, 679.

¹¹ Један је натпис из Бетике, NEp 14.32, а два из Онострани Шпаније, NEp 10.611 и AE 2002.852.

¹² ILS 2189 (241. година) *J O M deo Sabadio sacrum Julius Faustus dec(urio) n(umeri) eqq(uitum) sing(ularium) d(omini) n(ostri) ex votum posuit et conalarium nomina inseruit ex ala prima Darda(norum) prov Moesiae Inf [следе најављена имена]; 2190 (250. година – не види се одакле су дедиканти) *pro salute eq sing Genio turmes Herculi sancto Aur Hermogenes et [V]ibius Sabinus et Aur Maximianus ... ex votum tu[r]malibus bene mer[e]ntes animo {animo} pleno posuerunt columna et lucerna aenea.**

Re]gine [pro] salutem Imp [Caes M Aur A]n[t]oni[ni Aug] ... sace[r][dote]s J O M D(olicheni) ... d(omino) n(ostro) ex vo[t]um posuerunt; 5.72 (Vicus Clementiani, Мала Скитија) pro sal L Val Victorini et Ulp Nicandras et filiorum eorum... Valerius Nilus actor ex votun posuit; CIL 3.12466 (Trophaeum Trajani, Мала Скитија) [J] O [M] Ael Inerus ... pro se et suorum ex votum posuit aram; ILD 56, натпис на вотивном кипу Јупитеровом из Костола код Кладова (Pontes, Горња Мезија, 198–210. година), J O Montano nomine M Luci Romani Marini(us) Aug(ustalis) col Drub(etae) ex votum in possessione sua posuit; ССЕТ 2.2.566 (Љублен, Доња Мезија)¹³ Heroni Aurelius Mucaraibes miles ex votum l m p; ILBulg 419 (Михалци, Тракија) Sancto Apollini Petronius ex votum posuit...; CIL 3.642 (p.989) = AE 1939.194 (Philippi, Македонија) Aelia Atena ex votum fecit.

Формулу *ex votum* Адамс је уврстио међу балканске епиграфске »псеудорегионализме«, гледајући на њу као на разазнатљив манир у посветама с дотичнога подручја, који због своје врло уске намене и свог одсуства из говора не представља језички регионализам у правом смислу речи.¹⁴ Могло би бити да се *ex votum* своди на нешто још мање, на чисто граfiјску навику, и да ствар заправо гласи *ex votu*, са *-m* као вулгарним правописним вишком. И заиста, у натписима се налази и тога помало: на пример, на фрагментованом мраморном кипу Јупитера Долихена из Брзе Паланке (Горња Мезија) чита се ILJug 465 J O M D(olicheno) Pompejus Isauricus ex votu posuit, а натпис на рељефу трачкога коњаника из Девње (Marcianopolis, Доња Мезија) гласи ССЕТ 2.1.194¹⁵ Deo Sancto Heroni Ulpius Maximianus speculator ex votu posuit.¹⁶

По томе се чини да је именица *votum* ~i n. сад добила алтернативу *votus* ~us m. Што ипак не значи да се у манирисаноме *ex votum* није видео акузатив. Напротив: овоме у прилог говори граfiја IScM 5.72 *ex votun posuit*, која претпоставља *ex votum* као примљену формулу. То би било упоредиво с једним и иначе блиским случајем. Акузатив

¹³ Сада и АЛЕКСАНДРОВ 2013, 303, бр. 175.

¹⁴ ADAMS 2007, 678.

¹⁵ АЛЕКСАНДРОВ 2013, 294, бр. 106.

¹⁶ Слично томе и ILD 108 (Дакија), CIL 3.12442 (Доња Мезија), AE 1998.776 (Шпанија); неизвесно IDR 2.193 (Sucidava, Дакија), где се при крају текста допуњује *ex votu[m] posuit*] али би наравно могло бити и *ex votu*.

иза *ex* са именицом у множини – где акузативне облике није могуће тумачити као погрешно ортографисане аблативе – осим што се јавља ретко, сав се своди на образац *ex -as* уместо нормалног *ex -is*, тј. на случајеве из латинске прве деклинације. Дил је мислио¹⁷ да је акузатив у CIL 6.3062 *ex kalendas julias in ka(lendas) augu(stas)* »од првог јула до првог августа« пренесен из датумских формула типа *ex X* (тј. *die decimo*) *Kalendas Januarias in pridie Idus Apriles*.¹⁸ Није немогућно да и остале појаве *ex -as* – по Дилу, то су CIL 8.10570 *ex lege Hadriana et ex litteras proc(uratorum) tuor(um)* и 15.190 *ex figulinas veteres* – долазе по аналогији на ово. Имали бисмо, онда, два оделита случаја у којима акузатив иза *ex*, иначе редак, долази по специјалном разлогу: један где се структура *ex -as*, испрва мотивисана вулгарном реинтерпретацијом датумске формуле, спорадично јавља и ван тога контекста; други где се *ex votum*, испрва вулгарна графика за *ex votu*, узима не више као аблатив од *votus* већ као акузатив ма које од двеју алтернативних именица.

Јасно, језичке појаве које смо овде узели у разматрање уписују се, прво, у општи контекст колебања између четврте и друге деклинације, познатог на примерима као *angiportus*. Кад се узму у обзир и случајеви где немамо целих или скоро целих паралелних парадигми већ колебање IV/II и II/IV тек у појединим падежима, та ствар већ сама по себи поприма значајне размере.¹⁹

Друго и одређеније, посредни је интерференција између глаголских именица на *~us ~us* и поименичених партиципа на *~um ~i*: ова се нарочито очитује у бркању начинских аблатива типа *jussu, ductu, arbitrato*, којих (то можда треба истаћи) има необично много,²⁰ с начинским аблативима типа *auspicato, explorato*. И сама класична проза у неким случајевима показује поред поимениченог партиципа на *~um ~i* још и начински аблатив на *~u*, нпр. *mandatum ~i* »налог, заповест« и уз то *mandatu* »по налогу, по заповести«, док у познијем латинитету опажамо општу склоност ка типу *~us ~us*. (Као упечат-

¹⁷ Горе, нап. 9.

¹⁸ Овај пример је из натписа IDR 1.44.

¹⁹ NEUE / WAGENER 1, 771–783 и 783–787.

²⁰ За абецедни списак с референцијама на потврде у литерарним изворима в. NEUE / WAGENER 1, 751–757.

љив пример може послужити латински наслов новозаветне књиге Дела апостолских, *Actus apostolorum*: у нешто ранија времена, или с више обазирања на класичне узоре, ту би се казало не *actus* већ *acta*,²¹ ако се већ не би посегло за синонимима²² као *gesta*²³ или *facta*.²⁴

Најзад, аблативи на *-o* и на *-i* могли би се бркати и по фонетској линији. Но, овде треба бити опрезан, јер стварна конфузија *o/i* припада тек једном доста позном стадијуму развитка латинског вокалног система:²⁵ са хронолошких разлога, на њу је можда најбоље не ослањати се при тумачењу инстанци на које смо се овде осврнули.

Библиографија

ADAMS 2007 = J. N. Adams, *The Regional Diversification of Latin 200BC–AD600*, Cambridge.

ADAMS 2013 = J. N. Adams, *Social Variation and the Latin Language*, Cambridge.

AE = *L'Année épigraphique*.

АЛЕКСАНДРОВ 2013 = О. Александров, *Етнически и социален състав на римската армија*, В. Търново.

CALABI LIMENTANI 1991 = I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, ⁴Bologna.

СCET = Z. Gočeva / M. Oppermann, *Corpus cultus Equitis Thracii*, I–II, Leiden 1979–1984.

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*.

ДИЕЛ 1899 = E. Diehl, *De M finali epigraphica*, Lipsiae.

EDH = *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, <edh-www.adw.uni-heidelberg.de>.

GEORGES = K. E. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, 1–2, Hannover ⁸1913.

HEP = *Hispania epigraphica*, Madrid 1989–.

²¹ Упор. нпр. *Herculis acta* (Quint. *Inst.* 10.1.56).

²² Чиме би била избегнута и двосмислица какву начелно имамо с *acta*, упор. *acta Caesaris* »Цезарова дела«, али и »Цезарове уредбе« – обоје код Цицерона.

²³ Ово нарочито с мишљу на Августове *res gestae*, које се на грчком зову πράξεις – баш као и Дела апостолска.

²⁴ И поред дистинкције коју између *acta* и *facta* оштроумно спроводи GEORGES, col. 273.

²⁵ ADAMS 2013, 66–67.

Lucida intervalla 43 (2014)

IDR = D. M. Pippidi, I. I. Russu (yp.), *Inscriptiile antice din Dacia și Scythia Minor*, București 1975–, први разред: *Inscriptiones Daciae Romanae*, књ. 1: I. I. Russu, *Prolegomena historica et epigraphica. Diplomata militaria. Tabulae ceratae*, 1975; књ. 2: G. Florescu / C. C. Petolescu, *Pars meridionalis inter Danuvium et Carpatos montes*, 1977; књ. 3: I. I. Russu и др., *Dacia Superior*, 1977–1988.

ILBulg = B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, књ. 1.2: *Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae, Serdicae* 1989.

ILD = C. C. Petolescu, *Inscriptiї latine din Dacia*, București 2005.

ILJug = A. & J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia... repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963–1986: књ. 1: *...inter annos MCMXL et MCMLX...*; књ. 2: *...inter annos MCMLX et MCMLXX...*, 1978; књ. 3: *...inter annos MCMII et MCMXL...*

ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, 1–3, Berolini 1892–1916.

IMS = F. Papazoglou (yp.), *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd 1976–: књ. 1: M. Mirković / S. Dušanić, *Singidunum et le nord-ouest de la province*, 1976; књ. 6: B. Dragojević-Josifovska, *Scupi et la région de Kumanovo*, 1982.

IScM = D. M. Pippidi, I. I. Russu (yp.), *Inscriptiile antice din Dacia și Scythia Minor*, București 1975–, други разред: *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, књ. 1: D. M. Pippidi, *Histria et vicinia*, 1983; књ. 5: E. Doruțiu-Boilă, *Capidava – Troesmis – Noviodunum*, 1980.

NEUE / WAGENER 1 = F. Neue / C. Wagener, *Formenlehre der lateinischen Sprache*, књ. 1: *Das Substantivum*, Leipzig³1902.

Vojin Nedeljković
Faculty of Philosophy, Belgrade

**Ex viso. Traces of a structural dichotomy
in the language of Latin inscriptions**

Abstract

In connexion with an instance of *ex viso* found in a votive inscription from Upper Moesia (IMS 1.89) the author reviews and discusses cases where Latin epigraphic texts appear to testify to a number of linguistic doublets consisting of substantives of the *visus* type as against *visum*-type participles used substantively.

Key Words: votive inscriptions, epigraphic formulae, Vulgar Latin, heteroclisys, ablative.